Стручни критички осврт

Немања Ј. Крстић, *Репродукција симболичких граница кроз породичне праксе у Србији* (изворно, латиницом: *Reprodukcija simboličkih granica kroz porodične prakse u Srbiji*). Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2018, 283 стр. (менторка проф. др Смиљка Томановић; комисија: И. Спасић, Д. Стјепановић Захаријевски, П. Цветичанин и менторка). Отворени приступ: НаРДуС.

I Предмет, грађа и мерило

Дисертација узима за предмет нешто што домаћа социологија породице ретко посматра као целину: начин на који се симболичке границе — у смислу који је појму дала Мишел Ламон — успостављају и репродукују кроз оно што Дејвид Морган назива породичним праксама, и то на два нивоа истовремено, унутар породице (родне и генерацијске границе међу члановима) и између породица различитог обима и састава капитала (породично поље, у Бурдијеовом кључу, а по угледу на Еткинсоново читање породице као поља). Рад спаја два појмовна правца која се дотад нису спајала и примењује их на грађу прикупљену у Србији почетком 2015. године. Тежиште је теоријско-интерпретативно и квалитативно, а анкета носи оно што сам рад назива димензијом распрострањености — што ће бити важно при мерењу свих замерки које следе.

Пре свега осталог ваља изрећи мерило, изричито и без изузетка. Рукопис је пред комисијом био крајем јуна 2018. године (комисија за оцену и одбрану именована је 28. јуна 2018, реферат носи датум 24. августа 2018, а у Националном репозиторијуму рад носи датум 29. октобар 2018). Рад се овде мери искључиво према литератури, струковним стандардима, прописима и знању који су постојали и били доступни пре тог тренутка. Ништа што је настало касније није мерило: ни доцнија издања приручника и кодекса, ни прописи донети после тог дана, ни каснија истраживања. То правило важи и за списак литературе овог осврта — свака његова јединица објављена је пре краја јуна 2018, изузев саме дисертације, реферата комисије и извора за податке који се временом не мењају (уз назнаку).

Наводи из дисертације преузети су дословно, у наводницима, у писму рада (латиница), с бројем стране према штампаној пагинацији (која се поклапа са страном PDF-а, уз штампање бројева од 11. стране). Наводи из реферата комисије и из спољних извора такође су дословни. Цео текст рада и реферат комисије јавно су доступни у Националном репозиторијуму дисертација.

II Шта рад доноси

Осврт је дужан да почне оним што дисертација јесте, јер је то и највећи део онога што она вреди.

Прво и најважније, рад доноси самосталан појмовни спој. Он не преузима појам симболичких граница као готову етикету него га прегледно и уредно атрибуирано излаже: преноси Ламон–Молнарову дистинкцију између симболичких и социјалних граница — „Suštinski, simboličke granice mogu da postanu ograničavajući faktor kada ispune dva uslova, kada su široko prihvaćene i kada se prevedu u vidljive obrasce socijalnog isključivanja, tj. kada postanu socijalne granice.“ (стр. 23) — а затим појам отвара за структуралну димензију, тако што хабитус чини оним што повезује ментално и структурно, као „faktor medijacije između socijalnog i simboličkog prostora“ (стр. 27). На тој основи изводи свој кључни концептуални мост: идеју која „porodicu tretira kao zasebno socijalno polje“ (стр. 34) спаја с породичним праксама и с појмом симболичких граница. Примена проширеног појма на породично поље јесте стварни допринос рада и добро је постављена.

Друго, рад показује методолошку самосвест на местима где је она најпотребнија. Стратегије породичног делања утемељује на промишљеном теоријском избору — „Smatramo da slaba definicija mora biti osnovno polazište za istraživanje“ (стр. 82) — чиме избегава да свим породицама припише рационално планирање; а класне разлике чита као ресурсима условљене одговоре, не као универзалне обрасце, до критичке синтезе да „bilo koja socijalno odgovorna politika ne sme temeljiti na gotovim klasnim obrascima“ (стр. 72).

Треће, најзрелији су они делови у којима рад не проглашава разлику границом него границу показује на делу. Такав је налаз о раскораку између исказаног и учињеног у родним праксама: „iza deklarativnog stava da postoji jednakost u podeli poslova, stoji praksa u kojoj preovladava rodna podela“ (стр. 133) — граница се ту види управо у сучељавању опште тврдње с конкретним пописом ко шта ради. Такав је и снажан, доследан емпиријски налаз о генерацијама: „Zanimljivo je da je distribucija digitalnih praksi uvek poprimala istu formu.“ (стр. 123), при чему монотон генерацијски пад понавља кроз све мерене дигиталне праксе. И бурдијеовска анализа образовних планова, у којој „Osnovni nalaz ovog dela analize je da postoji jasna povezanost između obima i kompozicije kapitala porodica i planova i vizija obrazovanja dece.“ (стр. 171), спада међу најубедљивије целине рада.

Четврто, рад се завршава сопственим појмовним предлогом — појмом „prostorno integrisana porodica“ (стр. 248) — који израста из уоченог помака јединице анализе: у интервјуима се показало да „agent strategije nije domaćinstvo, već porodica“ (стр. 224). Реч је о индуктивно изведеном појму који и реферат комисије посебно истиче.

Најзад, потребно је поштено рећи и оно што надилази појединачне вредности: где год су се тврдње рада могле сравнити с изворима и с унутрашњом грађом, у највећем делу су се показале тачним. Приписивања темељних појмова њиховим ауторима (Ламон, Ламон и Молнар, Гирин, Бурдије, Морган) пренета су верно и с тачним странама; дословни преводи носећих места (нпр. Ламон и Молнар о симболичкој граници као нужном али не и довољном услову социјалне) веродостојни су; статистичке вредности пренете из табела у прозу у највећем делу тачно су репродуковане; а Табела 36 омогућава потпуну унутрашњу проверу тврдњи о испитаницима. Ова поузданост основе није споредна: она је оно што уопште омогућава да се о раду расправља овако детаљно.

III Циљеви, хипотезе и нацрт истраживања

Општи циљ рада, како га формулише и реферат, јесте социолошка анализа неједнакости у породичним и међупородичним односима испољених кроз симболичке границе, а спроводи се преко четири хипотезе (реферат, стр. 3). Прва гласи: „Породично поље је испресецано границама које означавају разлике између различитих друштвених положаја породица“; друга — да се симболичка подела породичног простора одвија дуж родних, генерацијских и статусних линија; трећа: „Симболичке границе имају реални утицај на обликовање породичних пракси“; четврта: „Породичне праксе су главни медијум за успостављање и репродукцију симболичких граница“.

Нацрт је мешовит и, што ваља рећи без ограде, промишљено постављен. Аутор не меша методе стихијски: „ili su nalazi dobijeni na jednoj građi dodatno validirani ili detaljno objašnjavani podacima dobijenim analizom druge građe.“ (стр. 104), а два нивоа доказа изричито раздваја — анкета даје распрострањеност, интервјуи откривају односе и механизме: „Analiza intervjua je ključna u empirijskom delu“ (стр. 91). Рад сам себе одређује као претежно експлоративан и усмерен на постављање нових хипотеза: „Svakako, ostavlja se mogućnost da intervjui daju dovoljno materijala da se postave nove hipoteze“ (стр. 92). Тиме нацрт одговара признатим схемама у којима се из анкетног простора одабирају типични случајеви за интервјуе (Creswell & Plano Clark 2011; Teddlie & Yu 2007).

Две замерке, међутим, стоје, и обе се тичу оповргљивости, а не смера истраживања. Прва: четири главне хипотезе постављене су афирмативно и широко, а нигде није наведено мерило по коме би их грађа оповргла. То је, у експлоративном нацрту, донекле очекивано — хипотезе ту функционишу као радне претпоставке разложене у конкретна истраживачка питања — али би доказну снагу рада ојачало да је изричито речено шта би у грађи било у супротности с њима. Друга је ситнија: исти

скуп од 32 разговора назива се на једном месту полуструктурисаним, а иначе дубинским интервјуом; оба назива су тачна, али би их ваљало ујединити. Ниједна од ове две примедбе не дира садржину налаза; тичу се артикулације.

IV Појмовни оквир: симболичке границе, породичне праксе, поље и капитали

Концептуално-контекстуално поглавље најобимнији је део рада и, по правилу, његов уредан део: типологија симболичких граница, дистинкција симболичких и социјалних граница, хабитус као медијација и спој с Моргановим праксама и Еткинсоновим пољем изведени су прегледно и с тачном атрибуцијом. Замерке које следе тичу се појединих места, а не носеће конструкције.

Прва је реторичка јачина једног исказа у теоријском оквиру. Рад унапред тврди да ће симболичке границе „gotovo izvesno biti prisutne i u porodičnom prostoru“ (стр. 36). Тако снажна формулација у делу који уједно обликује читање грађе носи ризик да емпирија само потврди оно што је оквир претпоставио. Тај ризик, међутим, ваља одмерити према ономе што рад на истом месту и другде чини: исказ се непосредно ограђује могућношћу да породице сличних положаја продукују различите праксе, а истраживачка питања изричито питају не само постоји ли граница него и каква је — „Kakve su karakteristike simboličkih granica“ (стр. 84). Примедба стоји на јачини формулације, не као доказ да су налази кружни; исказ би требало ублажити на теоријско очекивање.

С тим је повезано питање мерила. На више места рад прелази с описа разлике у праксама на тврдњу о симболичкој граници, а да мерило по коме дистрибуција пракси постаје граница — у смислу разграничавања, укључивања и искључивања из Ламониног појма — није изведено на једном месту из саме теорије коју рад усваја. Индикатори границе постоје, али су расути кроз поглавља; сабирање тог мерила на једном месту, независно од самог појма, учинило би прелаз од разлике ка граници провернијим. Ово је аргумент из грађе, а не позив на неки готов образац извештавања.

Трећа замерка тиче се двеју стипулација. Стратегије делања третиране су као породичне праксе на основу постулиране хомологије њихових елемената; хомологија је уведена као радна претпоставка, с изричитом листом подударности и најавом емпиријске провере, што је прихватљиво, али на месту увођења она је постулат, а не извод. Слично, налази о стратегијама домаћинстава примењују се на стратегије породица; аутор ту разлику изричито наводи и образлаже, али би ограничење ваљало доследно носити и у каснијем закључивању о породицама.

Најзад, у једном дословном преводу губи се нијанса на којој почива Батлерина теза о перформативности: превод изоставља „привид“ супстанце (у оригиналу *to produce the appearance of substance, of a natural sort of being*), па се супстанца чита као да је стварна, а не као привид. Навод је споредне носивости и не изокреће ауторов аргумент о трајности родне димензије простора, али би га у цитату требало прецизирати.

V Узорак, инструменти и етика истраживања

Анкета је спроведена на узорку од 1000 испитаника, описаном као национално пропорционалан стратификован случајан узорак, уз стратификацију по региону и величини насеља, метод правца кретања и Кишове таблице за избор члана домаћинства (Kish 1949). Транспарентно је и проверљиво изведена главна класификациона мера: испитаници су рангирани по обиму и композицији економског и културног капитала, с исписаним критеријумима рангирања. То је вредна страна методолошког поглавља, коју ваља истаћи пре замерки.

Замерке су, ипак, стварне и вреди их изрећи одмерено.

Прво, за узорак који се проглашава случајним и репрезентативним нигде се не наводе стопа одзива ни евентуално пондерисање. Стандардне дефиниције струке овде су изричите: рачунање стопе одзива јесте, како стоји у AAPOR-овим *Standard Definitions* (2016), „a critical first step to understanding the presence of this component of potential survey error“, а опис узорачког оквира, неодговора и пондерисања део је основног извештаја о анкети (Groves и др. 2009). Тврдња о репрезентативности тиме почива на пројектној теренској документацији на коју се рад не позива изричито; то је уобичајена, али не и идеална пракса при коришћењу заједничке пројектне базе.

Друго, реални број испитаника по табелама варира (нпр. подузорак од 535, односно 561, наспрам 1000) без објашњења, а популација се на једном месту одређује као становништво изнад 25 година, а на другом као „1000 punoletnih građana“; операциона граница од 25 година јесте она која важи, али формулације треба ускладити.

Треће, намерни избор 32 типична представника на једном месту (стр. 91) поистовећен је с репрезентативношћу. Ту треба бити прецизан: реч је о аналитичкој, типолошкој репрезентативности положаја у друштвеном простору, не о статистичкој репрезентативности узорка — а управо на томе инсистира и литература о логици одабира случајева, која упозорава да покушај да се мали узорак учини репрезентативним узимањем типичних случајева промашује циљ, јер логика квалитативног закључивања није статистичка него аналитичка (Small 2009). Утолико налази из интервјуа важе као тврдње о положајима и механизмима, а

димензију распрострањености носи анкета — што рад на начелном нивоу и чини. У прилог методу иде и то што је одбрана интервјуа као легитимног поступка добро утемељена управо код ауторке појма симболичких граница (Lamont & Swidler 2014).

Четврто, анкетни инструмент писан је за шири пројекат о стратегијама преживљавања у кризи, па је конструктна ваљаност појединих показатеља ограничена (нпр. патријархалност мерена преко шест хетерогених ставки, укључујући став о разводу). Рад то ограничење изричито признаје и тежиште доказа преноси на интервјуе, чиме је замерка ублажена триангулацијом, али не отклоњена.

Пето, поступак кодирања описан је поштено — тимско отворено кодирање с провером слагања на подскупу транскрипата, уз изричито тражење противречности: „Revidiranje modela je bio jedini način da se održi objektivnost“ (стр. 103). Ипак, мера слагања кодера (нпр. Kappa), број двоструко кодираних транскрипата и постигнута вредност нису наведени, а упитник, водич за интервју и кодна шема описани су, али нису приложени, што ограничава поновљивост из самог рукописа. Контролне листе струке овакав садржај траже изричито (COREQ: Tong, Sainsbury & Craig 2007, ставке о засићености и о броју кодера; SRQR: O’Brien и др. 2014); као контролну листу за извештај о мешовитом нацрту в. и GRAMMS (O’Cathain, Murphy & Nicholl 2008). Реч је о стандардима добре праксе, који формално не обавезују дисертацију, али сведоче о очекиваном садржају извештаја.

Шесто, и најосетљивије, етичка димензија истраживања сведена је на псеудониме и упут на литературу, док обавештени пристанак, институционално одобрење и чување и доступност снимака и транскрипата нису обрађени. Мерило овде ваља поставити двоструко. С једне стране, у домаћим друштвеним наукама у периоду 2015–2018. није постојала општеобавезујућа обавеза прибављања одобрења етичке комисије за анкете и интервјуе с одраслима, па се изостанак формалног етичког одобрења не може приписати као повреда обавезне норме — то се води као очекивање добре праксе, не као прекршај. С друге стране, спој детаљних личних података у Табели 36 (занимање, место, састав породице) и исказа богатих појединостима о послу, имовини и породичним приликама отвара стваран ризик посредне препознатљивости упркос псеудонимима — управо оно на шта струковни кодекси упозоравају. Кодекс Међународног социолошког удружења каже: „The security, anonymity and privacy of research subjects and informants should be respected rigourously, in both quantitative and qualitative research.“ (ISA 2001, 2.3.2), а Изјава Британског социолошког удружења изричито помиње оне који поседују „a combination of attributes that make them readily identifiable“ и потребу да им се укаже да је идентитет тешко прикрити без изобличавања података (BSA 2017, §31; в. и Kaiser 2009). У домаћем, формално обавезујућем оквиру, Кодекс професионалне етике Универзитета у Београду за оне који поседују поверљиве податке прописује да су „дужни … да штите тајност тих података“ (чл. 33, ст. 2), а Закон о заштити

података о личности (важећи у јуну 2018) за нарочито осетљиве податке — међу којима су вероисповест, политичка припадност и подаци о сексуалном животу, којих се искази дотичу — прописује: „Пристанак за обраду нарочито осетљивих података даје се у писменом облику, који садржи ознаку податка који се обрађује, сврху обраде и начин његовог коришћења.“ (чл. 17). Рад пристанак не документује. Ова замерка погађа етички поступак и његово документовање, не научне налазе, али је у дисертацији с оваквом грађом ваљало обрадити изричито.

Уз то, у Прилогу недостаје легенда ознака капитала (E, K и степени +/++/+++, −/−−), иако је сама мера операционализована у методолошком поглављу; то је формални пропуст у заглављу табеле.

VI Анкетни налази: табеле, графикони и статистика

Анкетни део обрађен је укрштањима с хи-квадратом, t-тестом и једнофакторском анализом варијансе с Tukey HSD тестом. Пре замерки треба рећи да је рачунски слој, где се могао проверити, поуздан: пријављене χ^2 вредности верно су репродуковане из ћелија табела, проценти се тачно изводе из основа, а нулти (незначајни) налази извештавају се поштено, без претварања у налаз. На више места рад сам релативизује мале разлике распоном скале и ефектом пода (нпр. код става о абортусу и о хомосексуалности) — што је знак трезвеног читања.

Замерке се распоређују по врстама.

Прва је извештавање без величине ефекта. Статистичка значајност се на више места тумачи без η^2 или Коеновог d, па при великом узорку и мале разлике аритметичких средина (нпр. 3,93 наспрам 3,73) постају значајне, а суштински домашај остаје неутврђен. Мерило је овде именовано: приручник APA (2010) тражи навођење величине ефекта уз тестове значајности, а радна група за статистичко закључивање то изричито поставља као правило (Wilkinson и др. 1999). Најјасније то каже Изјава Америчког статистичког удружења о p-вредностима: „A p-value, or statistical significance, does not measure the size of an effect or the importance of a result.“ и „Scientific conclusions and business or policy decisions should not be based only on whether a p-value passes a specific threshold.“ (Wasserstein & Lazar 2016). Аутор значајност претежно користи за смер, не за јачину, што замерку ублажава, али је не отклања.

Друга је претпоставка χ^2-теста. Тест за омиљени музички жанр рачунат је на табели од седамнаест жанрова са три генерације, у којој велик број ћелија има очекиване фреквенције испод пет, што нарушава претпоставку теста (Field 2013); приказану p-вредност за жанр зато треба узети с резервом, мада садржински налаз о израженим генерацијским разликама у укусу носе добро попуњене категорије и очигледан је и без теста.

Треће, поводом t-теста и анализе варијансе на петостепеним ставовским скалама третираним као интервалне: ту је мерило двосмерно и, ради правичности, ваља навести обе стране. Ставке Ликертовог типа јесу ординалне, па је параметарски тест на појединачној ставки спорна тачка (Jamieson 2004); али у истој литератури брани се супротно становиште — да су параметарске методе робусне на кршење те претпоставке: „parametric methods can be utilized without concern for 'getting the wrong answer'" (Norman 2010). Замерка стога стоји као упозорење, а не као грешка.

Четврта су стварне унутрашње противречности у преношењу статистике, које ваља исправити према изворном излазу: t=3,592 приписан је табели којој не припада (уз погрешан смер за радни статус), две табеле носе истоветне вредности t=−2,101 и p=0,036 за различите тврдње и средине, а знак разлике у једној табели супротан је припадајућем графикону; уз то се једном јавља запис „p<0,000", који је бесмислен (треба „p<0,001"). Осим тога, вредност λ = 0,166 (пренета из туђег налаза, Цветичанин 2007) квалификује се као доста јака веза, што сам тај коефицијент не подноси — снагу везе заправо носи Eta = 0,551 наведена у истој реченици. Ниједна од ових омашки не мења општи смер налаза, али све до једне траже исправку јер је реч о тачности извештавања.

Пета су приказ и означавање: стубичасти графикони аритметичких средина немају скалирану и означену y-осу (вредности се читају само из бројева над стубовима, што је очекивани минимум приказа — APA 2010); нумерација графикона у списку и у телу разилази се за један (списак прескаче један број и наводи седамнаест графикона, док их је стварно шеснаест); натпис једног графикона гласи „prema polu ispitanika" иако графикон приказује радни статус; на стр. 46 замењени су натписи Слике 1 и Слике 2 (потврђено увидом у изворне карте), а фусноте 13 и 14 понављају исти текст. Ту су и мање тачкасте омашке (нпр. текст наводи да мушкарци самостално не учествују са више од 11 одсто, док графикон за једну ставку даје 11,4%; удео од 76% наспрам 73,6% који следи из табеле; изостала вредност у једном реду табеле). Све су формалне и не дирају налазе, али замагљују проверу.

Шеста, садржинска: у прегледу литературе једна реченица приписује рад Musick и сарадника (2012) тврдњи о опредељивању образованијих за нове форме заједница и мањи број деце, док је тај рад о вези образовања и брака и делом јој противречи (образованији се чешће жене и удају). Реч је о погрешно приписаном извору у једној прегледној реченици — сама демографска тврдња о мањем броју деце образованијих није спорна — али атрибуцију треба исправити. Најзад, уз проценте о дигиталној подели преузете од Еуростата ваљало је навести годину податка (извор и датум приступа су дати).

VII Грађа из интервјуа и њено тумачење

Квалитативни део носи највећи део аналитичке вредности рада и у њему су, поред већ наведених, и његови најзрелији увиди: држање равнотеже структуре и делатности (дејствености) без склизнућа ни у детерминизам ни у волунтаризам, и поштено суочавање с оповргавајућим случајевима — рад изричито наводи да „jedino se pripadnici kulturne frakcije srednje klase izdvajaju sa egalitarnom podelom“ (стр. 139) и уз тај изузетак даје контекст, уместо да га прећути.

Управо тај квалитет открива и главну слабост дела, коју ваља именовати одмерено: раскорак између обима грађе и снаге закључка на неколико носећих места. Класни обрасци илустровани су, по природи нацрта, малим бројем намерно одабраних типичних случајева — понегде једним или двама по фракцији — али се формулишу у множини, као својства класа и фракција, а једном се и каже да је теза потврђена. Пошто су испитаници бирани као типични представници, грађа таква закључка не носи као бројчани налаз; формулације би требало изричито означити као илустрације положаја, а јаче квалификаторе (нпр. да су границе непремостиве, или да неко својство важи за целу фракцију) свести на индикацију. То не руши тезу — смер је сагласан и с анкетом, у којој образовање најјаче прати егалитарност — него тражи усклађивање језика с грађом.

С тим је повезан и узрочно-детерминистички речник који се на пресечним и наративним подацима појављује јаче него што подаци допуштају (нпр. да је нешто условљено, последица или предмет генерацијског трансфера). Смер веза теоријски је добро утемељен у бурдијеовском оквиру, али би језик требало ублажити (у смеру повезаности и обликовања, а не одређивања), јер из разговора у једној временској тачки не следи узрочна тврдња, а поготово не међугенерацијски пренос.

Осетљивије је питање провере типологије пет стратегија делања на интервјуима. Ту ваља бити прецизан. Типологија није самостални производ дисертације — метод најављен као сопствени (анализа кореспонденције и двостепена кластер анализа) заправо је метод изворника из кога је типологија у целини преузета, што рад изричито и поштено каже: „biće u celini preuzeta“ (стр. 210), уз навођење узорка од 3.906 испитаника (Цветичанин и Лаврич 2017). Ослонац на MCA и кластер анализу као поступак признаје и струковна литература (Le Roux & Rouanet 2010; Everitt и др. 2011). Спорна је, међутим, „провера“ те типологије на 32 разговора: критеријум приближности постављен је тако да допушта велика преклапања, граничне случајеве, па и сасвим нову стратегију — дакле тако да га ниједан случај не може оборити. Провера тиме има хеуристичку, а не тестирајућу снагу; аутор то делом признаје третирајући типологију као флексибилну шему, али би

нефалсификабилност критеријума требало изричито навести. Уз то, два од пет типова почивају на свега две-три породице, што аутор и сам признаје упућујући на допунско истраживање.

О броју интервјуа као таквом не треба говорити као о мани: у квалитативном нацрту релативно мали број може бити довољан за тематску засићеност (Guest, Bunce & Johnson 2006), под условом да се засићеност документује — а управо документовање (засићености, преносивости и потврдивости налаза, у смислу Lincoln & Guba 1985) јесте оно што овде понегде изостаје, не сам број случајева.

VIII Однос грађе и закључака

Закључак верно сабира анализу и на више места задржава опрез који је рад показао у телу — изричито признаје ограничења грађе и предлаже допунско истраживање тамо где анкетни инструмент не носи закључак: „ova pitanja bi morala da budu dodatno istraživana anketom“ (стр. 238). Та трезвеност је стварна и вреди је истаћи.

Ипак, на неколико места закључак говори језиком јачим од онога што нацрт омогућава. Тврдња да су родитељске праксе везане за образовање деце „direktno određene socijalnim granicama“ (стр. 242) и да нешто „definitivno demokratizuje“ (стр. 238) узрочне су по тону, док претежно квалитативна и пресечна грађа даје повезаност, а не доказан смер и јачину узрока. Исти помак се јавља и у телу, где једно место о дигиталним разликама уводи категоричност коју пресечни подаци не подупиру — да нешто „sigurno predstavlja polje sporova“ (стр. 119) — иако стварне сукобе рад приказује из интервјуа. Реч је о формулацији, не о грешци у анализи, али формулација носи теоријску тврдњу, па је ваља ускладити с могућностима нацрта.

Друга напетост тиче се прелаза с популационе разлике на границу унутар породице. Из значајне генерацијске разлике утврђене хи-квадратом на целом узорку закључује се да је „porodični prostor ispresecan simboličkim granicama“ (стр. 235); али агрегатна разлика међу генерацијама није исто што и граница унутар конкретне породице — ту тврдњу носе интервјуи, а анкета даје распрострањеност. Мешовити нацрт тај прелаз делом премошћује, али га у закључку треба јасније раздвојити.

Трећа: носећи изузетак од транскласног обрасца — да су родне границе „transklasnog karaktera“ (стр. 232), с изузетком културне фракције средње класе — у закључку је уопштен на Србију, док почива на једном до два случаја. Општи образац транскласности почива на целом узорку и анкети и остаје добро поткрепљен; спецификацију изузетка требало би изричито представити као илустративни, положајни налаз изведен из типичних случајева, а не као утврђену чињеницу за целу земљу. Иста ограда важи и за друге закључке о класним фракцијама који се ослањају на једном-два случаја.

Четврта се тиче односа закључка према хипотезама и према кључном појму. Закључак се нигде изричито не враћа на четири хипотезе нити каже која је потврђена, а која оборена; третира их као потврђене, без навођења мерила провере. Формална адреса тог захтева јесте извештај комисије (в. одељак X), али Правилник о докторским студијама Универзитета у Београду показује да се то изричито очекује: међу садржајем извештаја о оцени јесте и приказ основних хипотеза и тога „да ли су хипотезе научно потврђене или оборене“ (чл. 32). Уз то, кључни доприносни појам „prostorno integrisane porodice“ (стр. 249) уводи се тек у закључку, изван постављених циљева и хипотеза, а у телу исти модел носи назив „prostorno proširenoj porodici“ (стр. 224); индуктивно извођење појма примерено је експлоративном нацрту, али би допринос био чвршћи, лакши за проверу и цитирање, да је појам најављен и операционализован раније и да су два назива изричито повезана.

Најзад, ситне неусаглашености закључка с телом треба исправити: на једном месту стоји да мали број испитаника практикује партнерство које се „ne određuje preko kategorije roda“ (стр. 233), док претходни пасус и Табела 1 говоре о категорији брака; а формулација да је за сваку културну и дигиталну праксу утврђена статистичка значајност уздржаније је исказана у аналитичком делу и уз једну табелу χ^2 није исписан. Ниједна од ових неусаглашености не мења генерацијски налаз, али замагљује однос доказа и тврдње.

IX Научни апарат, наводи и језик

Научни апарат је место на коме је рад био најмање брижљив, мада ни ту не у мери која би дирала садржину. Пре замерки ваља рећи да је основа уредна: попис литературе броји тачно 249 јединица, колико наводи и реферат; највећи део од око 404 позивања уредно се поклапа с јединицом у попису; посредно цитирање сведено је на четири уредно означена места, а темељна дела поља наведена су из изворника; сваки псеудоним из текста налази се у Табели 36 и обрнуто. Стил цитирања при том домаћим актима није прописан, па се замерке тичу потпуности и доследности апарата, а не избора школе цитирања; најмеродавнији писани оквир за доследност позива у социологији јесте ASA Style Guide (2014), заснован на Chicago Manual of Style (16. изд., 2010), уз општи ISO 690:2010 за библиографске референце.

Најозбиљнија је потпуност пописа: неколико дела цитира се без одговарајуће јединице у литератури — стварно недостају Wacquant 1992, Bourdieu 1996, Castells 1997 и Gillies 2003 — што је утолико озбиљније што су међу њима носећи аутори рада. Уз то, известан број позива носи погрешну годину или презиме у односу на јединицу у попису: Brunnbauer 2010 уместо 2000, Seidman 2009 уместо 2006, Kvale 2016 уместо 1996/2006, Fairchild 2009 (једном) уместо 2006, Therborn наспрам записа Theroborn 2004, Beck-Gersheim 2001 уместо Beck-Gernsheim 1995/2002, Wallas уместо Wallace, Burowoy уместо Burawoy; Swidler се наводи с годином 1996

уместо 1986 за чувени чланак *Culture in Action*; једна јединица (Forero) остала је без године издања, а једини интернет извор у самом попису (Eurostat 50/2010) без датума приступа. Свако од тих места садржински је, по правилу, тачно приписано — исти извор је другде у раду наведен исправно — па је реч о апаратским, а не о садржинским грешкама, али их у докторском тексту ваља отклонити, тим пре што погађају и носеће ауторе (Бурдије, Вакан).

Из истог реда су и техничке омашке: у садржају уместо броја стране за прилоге стоји сломљена унакрсна референца из уређивача текста; псеудоним једне испитанице у Табели 36 откуцан је „Aleksandara“, а у тексту „Aleksandra“; недоследна је ознака за више аутора („et al.“ / „at al.“ / „et. al“ / „i sar.“) и дијакритици у страним презименима; интерпункција заградних позива није уједначена (тачка-зарез или зарез уместо двотачке пред бројем стране, и облик који није јасно означен као посредно цитирање). У неколико дословних превода туђих цитата поткрале су се словне грешке унутар навода — што код навода под наводницима захтева исправку, јер задире у верност цитата, иако не мења смисао.

О транскрипцији страних имена ваља рећи и оно што иде у прилог раду: доследна транскрипција устаљених имена (Бурдије, Вебер, Диркем, Фуко, Веблен) паралелно с изворним обликом сагласна је с праксом коју допушта важећи правописни стандард (*Правопис српскога језика*, Матица српска, 2010); одступање је у нетачном облику презимена (нпр. „Segalan“ уместо „Segalen“), што јесте омашка транскрипције, али доследна и таква да не омета проналажење извора.

Најзад, вредно напомене, а не пропуст: два тематски најближа ауторова рада (чланак о симболичким границама из 2014. и рад истог наслова као одељак 5.2, у штампи) нису у попису литературе. Рад у штампи изведен је из саме дисертације, па јој не може бити извор; неповезивање раније објаве јесте избор, а не грешка апарата, и овде се не води као замерка садржини.

X Однос рада и реферата комисије

Реферат оцењује да је дисертација „оригинално и самостално израђено научно дело“ и издваја као допринос спој појмова симболичких граница и породичних пракси, успешну примену комбинованог метода и предлог појма просторно интегрисане породице. У делу који се тиче метода и концепта та оцена одговара стању у тексту: мешовити нацрт јесте доследно изведен и образложен, а спој појмова и његова примена на породично поље стварна су вредност рада.

Три места, ипак, траже прецизирање односа реферата и текста. Прво, реферат наводи да су у раду приложени „36 табела и 17 графикона и 2 слике“; графикона је стварно шеснаест (списак прескаче један број), па је реферат преузео број из погрешно нумерисаног списка. Друго, реферат допринос спаја појмова означава као

„новину не само у домаћој, већ и у европској социологији“; примена и интеграција јесу изведене, али сам аутор свој захват изричито означава као синтезу постојећих праваца (Бурдије/Вакан/Јарнес), па је новина првенствено у примени на породично поље, док се тврдња о новини у европској социологији не може проверити из самог рада. Треће, реферат појам просторно интегрисане породице узима као неоспоран допринос; појам у раду постоји, али се јавља тек у закључку, изван циљева и хипотеза, и у телу под другим називом — што не оспорава допринос, али објашњава зашто га треба раније увести и ујединити му назив.

Ове напомене не доводе у питање позитивну оцену комисије; тичу се тога да поједине формулације реферата немају пуно покриће у тексту, а да рад сам није изричито именовао статус својих хипотеза. Обим апарата и структуру рада реферат преноси тачно (249 библиографских јединица, распоред поглавља, предстране и прилози), а Ивану Спасић наводи као чланицу комисије, што стоји и у самом раду.

XI Шта остаје

Кад се све сабере, добија се оцена коју вреди изрећи у једном комаду, без ублажавања и без претеривања.

Дисертација Немање Крстића самостално је и добро изведено социолошко истраживање које домаћој социологији породице доноси нешто што она није имала у овом облику: појмовни спој симболичких граница (Ламон) и породичних пракси (Морган), уграђен у бурдијеовски оквир поља и капитала и примењен на грађу из Србије, уз мешовити нацрт у коме анкета даје распрострањеност, а интервјуи механизме. Најзрелији су делови у којима рад границу не проглашава него је показује на делу — раскорак између исказаног егалитаризма и стварне родне поделе, монотон генерацијски градијент дигиталних пракси, класна условљеност образовних планова — и у којима држи равнотежу структуре и делатности. Основа рада, тамо где се могла проверити, у највећем делу држи: приписивања су верна, статистика из табела претежно тачно пренета, нулти налази поштено пријављени, а грађа о испитаницима потпуно документована.

Слабости су, по оцени овог осврта, четвороструке, и ниједна не руши носеће тезе. Прва је однос обима грађе и снаге закључка: класни закључци изведени из једног до два типична случаја понегде се износе као својства класа и фракција, а изузетак од транскласног обрасца уопштава се на целу земљу — што тражи да се такви налази изричито означе као илустрације положаја. Друга је регистар: узрочно-детерминистички и категорични изрази (нешто је „direktno određene“, „definitivno demokratizuje“, „sigurno predstavlja polje sporova“) јачи су него што пресечна и наративна грађа носе, а рад на другим местима зна да их искаже опрезно. Трећа је извештавање: статистичка значајност тумачи се без величине ефекта, χ^2 се на једној

табели рачуна уз нарушену претпоставку, а у преношењу вредности постоје стварне унутрашње противречности које треба исправити; уз то недостаје документовање узорка (стопа одзива, пондерисање) и квалитативне анализе (мера слагања кодера, приложени инструменти), а етичка димензија сведена је на псеудониме упркос реалном ризику препознатљивости из Табеле 36. Четврта је научни апарат: изостале библиографске јединице за носеће ауторе, погрешне године и презимена у позивима и неуједначености у навођењу и приказу графикона.

Изнад свега тога стоји једна правилност: провере и приказ туђих решења изведени су брижљивије него саопштавање сопствених закључака. Управо зато највећи део онога што треба поправити већ је негде у раду тачно урађено или изричито ограђено — само на погрешном месту, недоследно спроведено или прејако формулисано у закључку.

За евентуално монографско издање или наставак истраживања најплодније би, по оцени овог осврта, биле следеће измене. Прво, ускладити регистар с грађом — закључке из типичних случајева изричито означити као илустрације положаја, а узрочне и категоричне формулације ублажити у складу с могућностима пресечног и квалитативног нацрта. Друго, изричито се вратити на четири хипотезе и навести статус сваке, а појам просторно интегрисане породице увести и операционализовати рано, с јединственим називом. Треће, употпунити документовање: навести стопу одзива и поступак с пондерисањем (или изричито упутити на пројектну документацију), исписати меру слагања кодера и приложити упитник, водич и кодну шему, додати величину ефекта уз тестове значајности и легенду ознака капитала уз Табелу 36, те изричито обрадити обавештени пристанак и анонимизацију. Четврто, отклонити апаратске омашке — допунити изостале јединице, уједначити године и презимена у позивима, исправити нумерацију и натписе графикона и унутрашње противречности статистике. Уз ту врсту редакције — која у највећем делу не тражи ново истраживање него доследно спровођење онога што је рад већ започео — ова дисертација остаје вредан и употребљив допринос, чији би појмовни спој и предлог просторно интегрисане породице имали шта да кажу и домаћем и ширем социолошком читаоцу.

Литература

Предмет осврта

Крстић, Немања Ј. *Reprodukcija simboličkih granica kroz porodične prakse u Srbiji* [докторска дисертација]. Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2018. (НаРДуС.)

Реферат Комисије о оцени докторске дисертације Немање Крстића, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 24. август 2018.

Мешовити нацрт и узорковање

Creswell, John W. & Vicki L. Plano Clark. 2011. *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. 2nd ed. Los Angeles: SAGE.

O'Cathain, Alicia, Elizabeth Murphy & Jon Nicholl. 2008. „The quality of mixed methods studies in health services research." *Journal of Health Services Research & Policy* 13(2): 92–98.

Teddlie, Charles & Fen Yu. 2007. „Mixed Methods Sampling: A Typology With Examples." *Journal of Mixed Methods Research* 1(1): 77–100.

Квалитативни метод, одабир случајева и извештавање

Guest, Greg, Arwen Bunce & Laura Johnson. 2006. „How Many Interviews Are Enough? An Experiment with Data Saturation and Variability." *Field Methods* 18(1): 59–82.

Kaiser, Karen. 2009. „Protecting Respondent Confidentiality in Qualitative Research." *Qualitative Health Research* 19(11): 1632–1641.

Lamont, Michèle & Ann Swidler. 2014. „Methodological Pluralism and the Possibilities and Limits of Interviewing." *Qualitative Sociology* 37(2): 153–171.

Lincoln, Yvonna S. & Egon G. Guba. 1985. *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills: SAGE.

O'Brien, Bridget C., Ilene B. Harris, Thomas J. Beckman, Darcy A. Reed & David A. Cook. 2014. „Standards for Reporting Qualitative Research: A Synthesis of Recommendations." *Academic Medicine* 89(9): 1245–1251.

Small, Mario Luis. 2009. „'How many cases do I need?' On science and the logic of case selection in field-based research." *Ethnography* 10(1): 5–38.

Tong, Allison, Peter Sainsbury & Jonathan Craig. 2007. „Consolidated criteria for reporting qualitative research (COREQ): a 32-item checklist for interviews and focus groups." *International Journal for Quality in Health Care* 19(6): 349–357.

Анкета и статистичка обрада

The American Association for Public Opinion Research. 2016. *Standard Definitions: Final Dispositions of Case Codes and Outcome Rates for Surveys*. 9th ed. AAPOR.

American Psychological Association. 2010. *Publication Manual of the American Psychological Association*. 6th ed. Washington, DC: APA.

Everitt, Brian S., Sabine Landau, Morven Leese & Daniel Stahl. 2011. *Cluster Analysis*. 5th ed. Chichester: Wiley.

Field, Andy. 2013. *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. 4th ed. London: SAGE.

Groves, Robert M., Floyd J. Fowler Jr., Mick P. Couper, James M. Lepkowski, Eleanor Singer & Roger Tourangeau. 2009. *Survey Methodology*. 2nd ed. Hoboken: Wiley.

Jamieson, Susan. 2004. „Likert scales: how to (ab)use them.“ *Medical Education* 38(12): 1217–1218.

Kish, Leslie. 1949. „A Procedure for Objective Respondent Selection within the Household.“ *Journal of the American Statistical Association* 44(247): 380–387.

Le Roux, Brigitte & Henry Rouanet. 2010. *Multiple Correspondence Analysis*. Thousand Oaks: SAGE (QASS 163).

Norman, Geoff. 2010. „Likert scales, levels of measurement and the 'laws' of statistics.“ *Advances in Health Sciences Education* 15(5): 625–632.

Wasserstein, Ronald L. & Nicole A. Lazar. 2016. „The ASA's Statement on p-Values: Context, Process, and Purpose.“ *The American Statistician* 70(2): 129–133.

Wilkinson, Leland & the Task Force on Statistical Inference. 1999. „Statistical Methods in Psychology Journals: Guidelines and Explanations.“ *American Psychologist* 54(8): 594–604.

Етика истраживања

British Sociological Association. 2017. *Statement of Ethical Practice*.

International Sociological Association. 2001. *Code of Ethics*.

Закон о заштити података о личности, „Службени гласник РС“ бр. 97/2008, 104/2009 (др. закон), 68/2012 (УС), 107/2012.

Кодекс професионалне етике Универзитета у Београду, „Гласник Универзитета у Београду“ бр. 193, 10. јул 2016.

Апарат, стил и формални оквир

American Sociological Association. 2014. *American Sociological Association Style Guide*. 5th ed. Washington, DC: ASA.

ISO 690:2010. *Information and documentation — Guidelines for bibliographic references and citations to information resources*. Geneva: ISO.

Правопис српскога језика. Измењено и допуњено издање. 2010. Нови Сад: Матица српска.

Правилник о докторским студијама на Универзитету у Београду, пречишћен текст од 21. априла 2016.

The University of Chicago Press. 2010. *The Chicago Manual of Style*. 16th ed. Chicago: University of Chicago Press.

Извор за упоредни навод

Musick, Kelly, Jennie E. Brand & Dwight Davis. 2012. „Variation in the Relationship Between Education and Marriage: Marriage Market Mismatch?“ *Journal of Marriage and Family* 74(1): 53–69.